

B 29120

XENOPHON

MINT SOKRATES TANITVÁNYA.

IRTA
HORVÁTH ANTAL.

KASSA
SZT. ERZSÉBET KÖNYVNYOMDA R. T. NYOMÁSA
1910.

VB 29120

A. XI. g. 40.

Gyemlay Gyula
ajándéka.

A szakleltár P. U.
sorozatszám: ~~2406~~
folyószám: ~~2406~~

XENOPHON

MINT SOKRATES TANITVÁNYA.

IRTA

HORVÁTH ANTAL.

*No, ha ez lehetne a volt tanítómester
gratulálós ajándék!*

KASSA

SZT. ERZSÉBET KÖNYVNYOMDA R. T. NYOMÁSA

1910.

SZTE Egyetemi Könyvtár

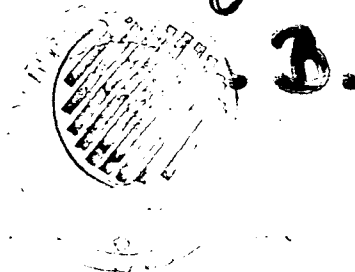
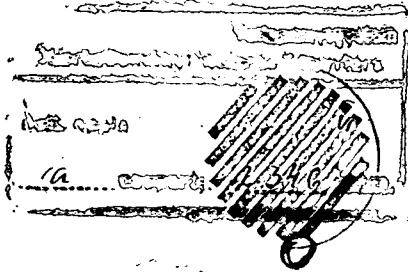
J000341297

SZ 1/91:

2	9	1	40
---	---	---	----

Dacára annak, hogy Sokrates egész életét a philosophia tanulmányának szentelte és az első volt, aki a philosophiának megvetette az alapját, tanítását nemcsak, hogy egységes rendszerbe nem szedte, hanem még csak írásba sem foglalta. Szokása volt, hogy amikor csak alkalma nyílott, kifejezte nézetét minden egyes dologról. Szólt a helyes életmódról, az erkölcsök megjavításáról, a boldog életről, a jámborságról, igazságosságról, józanságról, vitézségről s államról; szóval mindenről, amiről azt hitte, hogy ismerete folytán becsületesek lesznek az emberek. Épen ezért minden idejét az emberek társaságában töltötte s arra törekedett, hogy hallgatóinak értelmét tanának fényével megvilágítsa s megmutassa azt az utat, amely a boldog élethez vezet.

Sokrates, a nagy szellemi kerítő, előadásának elevevőségével, de különösen a beszélgetés tárgyainak újdonságával annyira lekötötte hallgatóit, hogy egész életükre nyoma maradt a Sokratesszel való érintkezésüknek. Egyesek az életben iparkodtak megvalósítani azt, amit Sokrates tanított, mások pedig irodalmi munkákban örökítették meg Sokrates tanítását, természetesen a subjectiv elem belevegyítésével. Az is a nagy mester gondolatgazdagságára és nagy hatására vall, hogy annyi

philosophiai iskolának a megalapítására adott alkalmat és szolgáltatott vezéreszméket.

Sokrates tanítványai közül Xenophon nemcsak a mester tanítását őrizte meg számunkra, — már a mennyire képes volt, — hanem önálló munkáiban is visszatűkrözteti Sokrates nagy hatását s hirdeti annak eszméit.

E sokratesi eszméknek a keresése képezi jelen értekezés feladatát. Ezen feladat könnyű volna, ha a Memorabilia-ban pontosan megelnők a sokratesi gondolatokat. A dolog azonban nem így van. Az újabb kritikusok ugyanis, Sokratesről egy philosophiai jellemképet akarván alkotni, arra az eredményre jutottak, hogy Xenophonnál nem leljük meg az igazi Sokratest, hogy néha a maga eszméit mondatja el Sokrattessel a Memorabilia szerzője. Ennek a kérdésnek behatóbb tárgyalása messze eltérítene tulajdonképeni tárgyamtól s így meg kell elégednem azzal, hogy Joël¹ útmutatása mellett kihámozván a Memorabiliából az igazi sokratesi tant, annak hatását keresem a Xenophon önálló műveiben; főleg a Cyropaediában és az Oeconomicusban.

Azt azonban előre kell bocsátanom, hogy Xenophonnál nem beszélhetünk Sokrates mélyreható követéséről. Kizárja ezt a két egyén jellemének homlokegyenest való ellenkezése. Sokrates gondolkodó fő, aki a philosophiának új irányt mutat; Xenophon pedig praktikus szellem, aki a

¹ K. Joël: Der echte und der xenophontische Sokrates. 3 Bände.

Azonban ez min, a szoc. "uforsumbeas" kifeje!

neki megfelelő elveket választja ki a különböző philosophiai iskolák tanából. Sokrates úgyszólván oda volt láncolva Athén földjéhez és a hadjáratóktól eltekintve sohasem lépte át szülőföldje határát, csakhogy hazáját szolgálhassa; Xenophon, hogy hírt s vagyont szerezzen magának, kora fiatalságában elhagyta hazáját s idegen országokban bolyongott, mert a porig lealázott Athénben nem virúlt számára babér. Sokrates önnálló s következetes a tanításában; Xenophon pedig oly nagy alkalmazkodó képességgel van megáldva s annyira következetlen néha, hogy különböző irataiban egymással szembeálló elvek egyformán lelkes képviselőjének látjuk. Így például egy ízben szól az ismeret, a tudás elsőségéről, annak az akarat felett való feltétlen uralmáról; máskor meg ezzel szemben a gyakorlatnak, a megszokásnak a mindenhatóságát hangoztatja s annak a nevelő eszközeiről szól: a jutalmazásról és a büntetésről. Egyszer a két nem vizsgálataánál nagy nyomatékkal szól a két nem tehetségének természetes különbözőzéséről és feladatainak már a természet által megszabott osztályozásáról; más alkalommal pedig azt mondja, hogy csak a két nem egyforma tanításának és nevelésének a kihirdetése volna szükséges, hogy az asszonyok a hősiesség arra a magaslatára emelkedjenek, amelyet a férfiak olyan könnyen elérnek. Az Oeconomicusban Sokratest beszélte Xenophon a gazdasági dolgokról, holott előbb egész határozottan kijelenti Sokrates, hogy mivel lovai, földje s juhái sohasem voltak, így nem

is tud velük bánni. Xenophon alkalmazkodó természetének tulajdonítható az a törekvése is, hogy a legkiválóbb írókhoz akart hasonlót alkotni. Thukydides, mint történetíró, valamennyi elődjét felülmúlta; tüstént arra törekszik Xenophon, hogy az ő befejezetlen művét tovább folytassa és ebben a történetírás mesterének az írásmódját használja. Platon a Symposionban egy oly művet alkotott, amely a költészetnek és a mély philosophiai gondolkodásnak páratlan csodája; azonnal felhasználja Xenophon ennek a keretét, hogy Sokratesnek és barátainak képét belefoglalhassa.

Ebből is láthatjuk a két egyén jellemének a különbözőségét. Sokratesnek Xenophonra gyakorolt hatása félreismerhetetlen, csakhogy a sokratesi eszmék Xenophonnál az ő praktikus esze által átfórmálva jelennek meg.

Vegyük szemügyre a vallást.

Sokrates az istenségről rendesen népies értelemben szól, vagyis az istenek sokaságáról beszél.¹ Szóval ő a nép hitét vallja. Nála azonban az istenek sokasága monotheismussá válik olyképen, hogy a sok istent egynek mintegy az eszközévé, alárendeltjévé teszi. *Οὐλοῦν δοκεῖ σοι ὁ ἐξ ἀρχῆς ποιῶν ἀνθρώπους*² . . . . *Ὁδὲ μὰ τὸν Διῖ*³ ; *ἔφη ἀλλ' οὕτω γε σκοποῦμένῳ πάντῃ ἔοικε ταῦτα σοφοῦ τινος δημοσιογοῦ καὶ φιλοζῶνον τεχνήματι*³ . . . . *τὸν δὲ τοῦ θεοῦ ὀφθαλμὸν ἀδύνατον εἶναι ἅμα πάντα ὁρᾶν*⁴ . . . . Így látjuk nála egyesítve a monotheismust a polytheismussal. Az egy isten gondolatához őt

¹ Mem. I, 1, 19. 3, 3. 4, 12. s köv. IV, 3, 3. s köv.

² Mem. I, 4, 5. ; ³ Mem. I, 4, 7. ; ⁴ Mem. I, 4, 17.

a világnak célszerű berendezése és csodálatos összhangzata vezette és olyan viszonyban képzelte az istenséget a világgal, mint a milyen viszony van az emberi test és lélek között. Valamint a lélek a test fölött, épen úgy uralkodik isten a világ fölött. Tehát az istenséget a világ eszének tartja, amely gondját viseli a világnak.

Xenophon is többes számban beszél az istenségről, csak nagy ritkán fordul elő egyes számban. Nála azonban a θεός-nak nem lehet monotheistikus gondolatot tulajdonítani, mert ez nála bizonytalanság: valamelyik isten a sok közül.

Sokrates az istenséget a világ alkotójának tartja. Ὁ τὸν ὅλον κόσμον συντάττων τε καὶ συνέχων, ἐν ᾧ πάντα καλὰ καὶ ἀγαθὰ ἐστί, καὶ αἰεὶ μὲν χρωμένους ἀτροιβῆ τε καὶ ὕγιᾶ καὶ ἀγήρατα παρέχων.¹

Ha ezt a Cyr. VIII, 7, 22.-vel összehasonlítjuk, teljesen megfelelőnek találjuk: οἱ (θεοὶ) καὶ τήνδε τήν τῶν ὅλων τάξιν συνέχουσιν ἀτροιβῆ καὶ ἀγήρατον καὶ ἀναμάρτητον καὶ ὑπὸ κάλλους καὶ μεγέθους ἀδιήγητον.

Sokrates a Mem. I, 1, 19.-ben mindentudónak, mindenütt jelenlevőnek és mindenhatónak tartja az istenséget. Ugyanezt megtaláljuk Xenophonnál is: . . . θεοὺς γε τοὺς αἰεὶ ὄντας καὶ πάντ' ἐφορῶντας καὶ πάντα δυναμένους.² Igaz, hogy Sokrates ezt nem olyan erősen hangoztatta, mint Xenophon, aki a külsőségre mindig nagy súlyt fektet. A Xenophon önálló műveiben találunk gondolatokat, amelyek szerint az alattvalók sokkal jobban viselkednek, ha az úr szeme őrködik

¹ Mem. IV, 3, 13.; ² Cyr. VIII, 7, 22.

fölöttük¹ Körülbelül ilyennek tartja Xenophon az istenek szerepét. Őrködnek az emberek fölött, hogy ne vétkezzenek. Sőt a Cyr. VIII, 2, 12.-ben Cyrusnak isteni sajátságokat tulajdonít, aki mindent tud, mindent lát és mindenütt jelen van az ő hűséges testőrei révén, akiket jótéteményekkel teljesen megnyert magának.

Az istenek Sokrates szerint az ember életének kormányzói.² Ők szabják meg az ember életének irányát és munka s fáradozás nélkül semmi jót sem adnak az embernek.³ Épen úgy mutatja be Xenophon is az isténeket, mint minden jónak adóit, s ő is hangoztatja, hogy az emberi munkálkodás feltétlenül szükséges az istenadta jóhoz, sikerhez.⁴ Az istenek rendelték el, hogy azok, akik nem szeretnek önként dolgozni, felügyelőket kapjanak.⁵ Az istenség a hitvestársakat és testvéreket kölcsönös szeretetre praedestinálta.⁶

Mem. I, 4, igen szellemesen szól az istenekről. Itt mondja ki Sokrates, hogy a σοφία minden, a τύχη semmi. Itt ugyanis a ζῶα ἔμφορονά τε καὶ ἐνεργα fölébe helyezi a εἰδωλα ἄφρονα τε καὶ ἀκίνητα-nak. Ez igazi sokratesi tan s ez a sokratesi intellectualismusnak fényes megnyilatkozása. Ebben a tekintetben tanult is valamit Xenophon mesterétől. Cyrus azt akarja, hogy az ő holttestét ne aranyba tegyék, hanem egyszerűen a földbe temessék.⁷ De másutt is elismeri a σοφία fölényét.⁸

¹ Cyr. VIII, 1, 16.; ² Mem. II, 1, 27.; ³ Mem. II, 1, 28.; ⁴ Cyr. I, 6, 5. 6.; ⁵ U. o. II, 3, 4.; ⁶ Mem. II, 3, 18. 19. és Cyr. VIII, 7, 14. 15.; ⁷ Mem. I, 2, 53. és Cyr. VIII, 7, 25. 26.; ⁸ Oec. XXI, 7. 8. és Cyr. VIII, 7, 19. s' köv.

Ámde az *ἀφέλεια*-nak a hangoztatása már a praktikus Xenophon sajátsága.

Sokrates az istenek gondviselését akképen bizonyítja, hogy rámutat az ember célszerű fizikai tulajdonságaira és azoknak az elhelyezésére.¹

Xenophon az Oec. VII, 19.-ben, továbbá a VII, 22. s 23.-ban kimutatja, hogy az istenség a férfi és nő fizikai természetét céljainak megfelelően rendezte be. S ehhez hozzávehetjük a Cyr. VIII, 4, 19.—21.-nek tréfás leírását. Az istenek ösztönöket és törekvéseket oltottak az ember lelkébe. Xenophon azt a törekvését az anyáknak, hogy gyermekeiket fölneveljék, az istenség adományának tekinti. De még a meggazdagodás vágyát is isteni végzésre vezeti vissza.

A Mem. I, 4, 9.-ben Sokrates szól a lélekről, mint egy láthatatlan valamiről, amely a test fölött uralkodik. Ugyanez a gondolat nyilatkozik meg a Cyr. VIII, 7, 17.-ben, ahol Cyrus fiaihoz beszélvén, ekként szól a lélekről: *οὐδὲ γὰρ ὄν τοι τῆν γ' ἐμὴν ψυχὴν ἐωραῖτε, ἀλλ' οἷς διαπεραττετο, τοῦτοις αὐτῆν ὡς οὐρανὸν κατερωραῖτε.*

A természetnek minden egyes dolga az emberek érdekeit és céljait szolgálja, akik az istenek végzése folytán messze az állatok fölött állanak.² Xenophon szerint is eszköz a természet az ember kezében. A föld isten akaratából termi a minket tápláló gabonát és az évszakok helyes beosztása szintén isten műve.³ Isten szabta meg úgy a szántóföld természetét, hogy nekünk ele-

¹ Mem. I, 4, 5. 6. II, 12, 14; II, 3, 18; 19. IV, 3, 11; ² Mem. IV, 3, 5.; ³ Oec. XVI, 3.

séget adjon. Az istenség áztatja meg késő ősszel a földet, amiáltal lehetővé teszi az embereknek, hogy a vetést eszközöljék.¹ Az istenség műve, hogy a gabona megéri és így siker koronázza az ember fáradságos munkáját. Az istenek *κύριοι τῶν ἐν γεωργίᾳ ἔργων*.² A föld a maga terményeivel hasznára válik az emberiségnek.³ Víz is adott az istenség az embernek, hogy eledelét elkészíthesse.⁴ Az istenek adták a tüzet is az embernek, hogy védekezzen a tél hidege ellen.⁵ Úgyszintén az istenség intézkedett úgy, hogy — tekintettel az emberi szervezetre és a vetésre — szakokra oszolja az év és fokozatos átmenetek legyenek az egyes évszakok között.⁶

Az embert az állattól az értelem és kezének ügyessége különbözteti meg.⁷ De a beszélő képességet is, — miáltal az emberek egymással közhetik gondolataikat — mint az embernek az állatvilág fölötti felsőbbségének a bizonyítékát magasztalja,⁸ Ezenkívül még több más szellemi képességét is említi az embernek a Mem. IV, 3, 11.-ben, aminek megfelel az Oec. XIII, 8. és Cyr. IV, 3, 17. 18.

Igen érdekes jelenség az istenség megközelítésének képzelete; csakhogy, míg Sokrates *τὸ μὲν μηδενὸς δεῖσθαι θεῖον εἶναι* vallja, addig Xenophon az álomban látja isteninek (*θειοτάτη*) az emberi lelket.

¹ Oec. XVII, 2.; ² Oec. V, 19.; ³ Mem. IV, 3, 5. és Oec. V, 2. Cyr. VIII, 7, 25.; ⁴ Mem. IV, 3, 6 — Oec. XVII, 2. XX, 11. Cyr. VI, 2, 26—28.; ⁵ Mem. IV, 3, 7. — Oec. XVII, 3.; ⁶ Mem. IV, 3, 8. 9. — Cyr. VI, 2, 29.; ⁷ Mem. I, 4, 11. 14. — Cyr. IV, 3, 17. 18.; ⁸ Mem. I, 4, 12. IV. 3, 12 -- Oec. XIII, 8.

A jóslatokról a Memorabiliában több helyen történik említés. Így a Mem. I, 1, 2.—9. 3, 4. 4, 2. 15. 18. IV, 7, 10. IV, 8; 1. 5. 6. 11.-ben. E helyeken arról értesít bennünket Xenophon, hogy Sokrates igénybe vette a jóslatot és hogy milyen véleménnyel volt ő arról. Ámde a Mem. IV, 3, 12. ellentmondásban van a Memorabilia fönt idézett helyeivel. Szól pedig ez a hely a következőképen: σοὶ δ' . . . εἴ γε μηδὲ ἐπερωτώμενοι ὑπὸ σοῦ προσημαίνουσι σοὶ ἅ τε χροὴ ποιεῖν καὶ ἅ μὴ. Minek használta volna Sokrates a jóslatot, ha az istenek, anélkül, hogy megkérdezte volna őket, tudtára adták neki, hogy mit kell tennie s mit nem. Helyesebben a δαιμόνιον-ja volt az, amely hallatta tiltó szavát, ha valami istennek nem tetsző tettet akart elkövetni. Sokrates tehát, ha nem is volt épen ellene a jóslatnak, de nem is hangoztathatta olyan sokszor és olyan nyomatékkel, mint ahogyan az a Memorabiliában történik. Mert ő, aki az igazi tudást és az ismeretek szerzését lépten-nyomon sürgette, nem láthatta be a jóslatnak azt a jelentőségét és értékét, amelyet neki Xenophon tulajdonított. Inkább azt mondhatjuk, hogy Xenophon az, aki Sokrates nevében olyan nagyon hangoztatja a jóslatnak nagy becsét. A gazdálkodó, a hadvezér — mint Xenophon — többször kerül olyan helyzetbe, hogy, nem ismervén a jövő bekövetkezendő eseményeit, áhítattal kérdi meg az isteneket a jövőt illetőleg s áldozatokkal kedveskedik nekik, hogy kegyüket megnyerje. Ezt maga Xenophon beismeri. Hogy pedig valóban Xenophon és nem

Sokrates a jóslatnak nagy tisztelője, megerősíti az a körülmény, hogy Xenophon irataiban a jóslat lényeges, sőt befolyásos szerepet játszik. A hadjáratok előtt sohasem feledkezik meg az áldozatokról. A csodálatos tüneményeket előjelnek tekinti, így: a sasnak a felszállását,¹ a villámlást és mennydörgést derült égből.² De felhasználja az álmokat és a jósdá mondásait is. Aki pedig a jósdát elmulasztja megkérdezni, az Xenophon szerint gáncsot érdemel.³ Cyrus egy álomnak az alapján készül a halálra.⁴ Ugyiszintén az álomjóslatból bizonyítja az emberi lélek halhatatlanságát.⁵ Különösen azt látjuk, hogy Xenophon minden ténykedés előtt megkérdezteti a jósdát, illetve áldozatok útján az isteneket. Így Ischo-machos is áldoz, mielőtt feleségét háziasszonyi kötelességeiről kioktatná.⁶ De mielőtt megnősülne is áldoz az isteneknek. Cyrus is áldozatot mutat be, mikor hadvezérnek megválasztják. Az istenek beleegyezése nélkül semmit sem tesz Cyrus,⁷ épenúgy, mint Sokrates. Egyedül az istenek kegye az, amely nekünk jeleket ad.⁸ Az embereknek, hogy sikert arassanak, szükségük van a jóslatra.⁹ Sokrates ajánlja, hogy az ember maga tanulja meg a jóslás művészetét;¹⁰ ugyanezt ajánlja Cyrusnak az apja.¹¹

Ebből is kitűnik, hogy a Memorabiliában

¹ Cyr. II, 4, 19.; ² Cyr. I, 6, 1. VII, 1, 3.; ³ Cyr. VII, 2, 15.; ⁴ Cyr. VIII, 7, 2 s. köv.; ⁵ Cyr. VIII, 7, 21. 22.; ⁶ Oec. VII, 7, 8.; ⁷ Cyr. I, 5, 14. 6, 44.; ⁸ Mem. I, 1, 9. 4, 18 — Cyr. I, 6, 46. VIII, 7, 3.; ⁹ Mem. I, 1, 7—9. IV, 7, 10. — Cyr. I, 6, 23. 44—46. és Oec. XI, 8.; ¹⁰ Mem. IV, 7, 10.; ¹¹ Cyr. I, 6, 2.

és Cyropaediában sok párhuzamos hely található, amelyek a jóslatnak nagy becsét és szükséges voltát hangoztatják. De ha tüzetesen megvizsgáljuk a Memorabilia, Cyropaedia és az Oeconomicusnak a jóslatról szóló helyeit, akkor azt vesszük észre, hogy a Memorabiliában közöltek mind megtaláljuk a Cyropaediában és az Oeconomicusban, de bővebben kifejtve és többször hangoztatva. Ez is megerősíti azt az állítást, hogy Xenophon a Memorabiliában a saját nézeteinek is ad helyet, hogy vallásos áhítatában többre becsülte a jóslatot, mint Sokrates. Amikor pedig a jóslatot a tudás fölébe helyezi, teljesen ellentétbe kerül mesterével.¹

Sokrates a Mem. I, 1, 16.-ban és a IV, 6, 2.—4.-ben a jámbor és istentelen fogalmának a meghatározását adja. Itt az *εὐσέβεια*-t tudásnak, ismeretnek minősíti. Ez igazi sokratesi tan. Amidőn azonban az *εὐσέβεια* ismeretét az istentiszteleti szabályoknak az ismeretével azonosítja, akkor az már elüt a sokratesi tantól.² Sokrates ugyanis a külsőségnek, a formának nem tulajdonított nagy fontosságot. Tehát az istentiszteleti ceremóniáknak sem volt nagy híve. Sokrates egyszerűen a jót kérte az istenektől. Olyasmit azonban nem is kért, amire maga is képes volt. Az olyanokat pedig, akik bizonyos jökért folyamodtak az istenséghez, balgának tartotta, mert hiszen az istenek tudják legjobban, hogy mi válik az ember javára, Hogy Sokrates ellene volt a szertartásoknak, azt

¹ Oec. VII, 7 s. köv.; ² Mem. I, 3, 1. 2. 3.

ázáltal is megmutatta, hogy az áldozatok értékét leszállította. Kijelentette, hogy a szegények kicsiny áldozatai semmiben sem állnak mögötte a gazdagok nagy áldozatainak.¹ Sokrates igazi erkölcsi alapelvét a Mem. III, 9, mondja ki, hogy t. i. az istenek kegye csak az erkölcsös embert éri, az ember belső ethikai értékét illeti. A Memorabilia igen sok helyén azonban Xenophon a szerencsét és az isteni kegyet nem az ember erkölcsös érzületétől, hanem az istentiszteleti buzgalomtól teszi függővé.² Ez azonban nem a Sokrates elve, hanem inkább az ájtatos és istenfélő Xenophon hitvallása. S ezen eszmék hasonmásait megtaláljuk a Cyropaediában is. Így a Cyr. VII, 5, 57. VIII, 1, 23. 3, 11. 24. Itten már nyomát sem találjuk a valódi sokratesi alapelvnek, hogy általában a jóért könyörögjünk az istenekhez. Sőt az Oeconomicusban terjedelmes imaformákat találunk. Ischomachos imádság útján akar testi erőhöz, hírhez s gazdagsághoz jutni. A Cyrus atyjának a búcsúbeszédében azonban megcsillan az igazi sokratesi tan: Az ember csak akkor kérhet győzelmet az istenektől, hogyha tanulás és saját munkája által megtette a tőle telhetőt.³ Hogy a derék és becsületes emberek kedvesek az istenek előtt,⁴ azt Xenophon sohasem említi műveiben; azt azonban igen, hogy az istentisztelet megnyeri az emberek számára az istenek kegyét.⁵

¹ Mem. IV, 3.; ² Mem. I, 4, 18. IV, 3, 13. 16. 17.; ³ Cyr. I, 6, 5. 6.; ⁴ Mem. III, 9, 15.; ⁵ Oec. VIII, 16. XI, 8..

A viszony, amelyet Sokrates az istenek és emberek között megállapít, általános. Ezért általános ritust,¹ általános imát² tart helyesnek és az embereknek a megvesztegethetetlen istenek előtt való teljes egyenjogúságát vallja,³ Xenophon ezzel szemben nagyon is személyes viszonyt állapít meg az istenek és emberek között. A Xenophon istenei valódi emberek, akik gyűlölnek, akik szenvedélyeiknek hódolnak. Az istenek bizonyos előszeretettel viseltetnek némely foglalkozás iránt.⁴ Vannak kedvenceik az emberek között, mint Cyrus⁵ és Íschomachos.⁶ E kedvencek mintegy a barátjuknak tartják az isteneket.⁷ Az istenek csak azokat az embereket kedvelik, akik nemcsak szorított helyzetben, hanem jólét idején is megemlékeznek róluk.⁸ Ezek mind emberi tulajdonságok. Sőt beszámíthatatlannak tartja az istenséget, mert hiszen még a legjobb ember is félhet valami szerencsétlenség bekövetkezésétől. Egyedül az istentisztelet útján szerezhetjük meg az istenek kegyét.⁹

Xenophonnak az isteni hatalmasságokkal szemben elfoglalt álláspontja: do, ut des. Gazdag áldozati ajándékok által akarja az istenek jóakarátát magának biztosítani. Ezért mondja az Oec. II, 5.-ben, hogy az istenek nincsenek megelégedve az olyan gazdag emberrel, aki nekik nem nagy áldozatot mutat be. Mivel pedig az isteneket illeti meg az elsőség, a zsákmány kiosztásánál

¹ Mem. I, 3, 1.; ² Mem. I, 3, 2.; ³ Mem. I, 3, 3.; ⁴ Oec. XV, 4.; ⁵ Cyr. VIII, 7, 3.; ⁶ Oec. XXI, vége; ⁷ Cyr. I, 6, 4.; ⁸ Cyr I, 6, 3.; ⁹ Oec. V, 3.

az ő számukra szemelik ki először az áldozati ajándékokat.¹ Xenophon az istentiszteletet uralkodó alapelvének tartja.² Az istentisztelet magában véve nem elégséges. Az *ἀνοσίον*-t és az *ἀσεβῆς*-t is kerülni kell.³ A jámborság különösen az eskünek hűséges megtartásában nyilvánul. A jámborság hanyatlását az esküszegés okozta Perzsiában.⁴

Sokrates a jóslatok uralmának szembe állította az egyén hatalmát. Az istentiszteletben megnyilvánuló jámborság helyett a belső érzületre fektette a fősúlyt. Az istenek mindenhatóságát nem ismerte el korlátlanul; ő az embert a tudás hatalma által a saját sorsának urává akarta tenni, benne mintegy a világ központját látta és a vizsgálat egyedüli tárgyának tekintette.

Mint a. rationalismus lelkes híve a jóslat helyébe az ismeretet, főleg pedig az önismeretet tette. A *φρόνημον* nála az uralkodó elv annyira, hogy az istenséget a mindenütt uralkodó s intéző értelemmel azonosította. Míg mások a jósdát kérdezték meg, ő a *δαίμόνων*-ja által meghallotta a saját öntudatának hangját. Csak a jó képezte imádságának tárgyát s az ember ethikai értéke többet ért nála a legszigorúbb istentiszteletnél és az áldozatok nagy tömegénél. Ennélfogva nála az isten kegye együtt jár az erkölcsösséggel. Xenophon pedig, — amint láthattuk, — az ismeret helyébe a jóslatot; az erkölcsi vallásosság helyébe a külsőséget, a szertartásokat, az erkölcsi

¹ Cyr. IV, 5, 51. V, 3, 2. VII, 5, 35.; ² Cyr. VIII, 1, 23. 24.; ³ Cyr. VIII, 1, 25. VIII, 7, 22.; ⁴ Mém. I, 1, 17. 18. és Cyr. VIII, 8, 2.

világrend helyett pedig az istenek kegyét, bosszúját, a végzetet és a praedestinációt vallotta. A világ ésszerű összhangzata helyett a természeti jelenségek külső hasznosságát hangoztatta. Tehát nagyon kevés az, amiben Xenophon Sokratesszel megegyezik: az istenek elismerése általánosságban, az irányzat, amely az embert a világ központjává teszi, (anthropocentrikus irányzat) és az értelmiségnek bizonyos mértékben való becsülése.

Az állami életről s a polgárnak az állammal szemben tartozó kötelességeiről igen magas fogalmi voltak Sokratesnek. Aki az emberek között akar élni, annak — szerinte — az államban kell élnie és pedig vagy mint uralkodó, vagy mint alattvaló szolgálja az államot.¹ A törvényeknek föltétlenül kell engedelmeskedni. Ezt ő nemcsak hirdette, hanem életében meg is valósította, amennyiben polgári kötelességét pontosan teljesítette és inkább meghalt, semhogy a törvényeket megsértse. Ő különben a maga philosophiai működését is kötelességnek tekintette, amellyel az államnak tartozik. Ezáltal ugyanis azt vélte, hogy hasznos polgárokat nevel az államnak. Erősen hangoztatta, hogy minden tehetséges embernek részt kell vennie az állam kormányzásában, mert hiszen az egyes embernek a jóléte az államnak mint egy egésznek a boldogságától függ.² Az állam tisztviselőit arra készíti, hogy gondolkozzanak a kötelességeikről s egyúttal tanácsot ad nekik, hogy miképen tölthetik be

¹ Mem. II, 1, 12.; ² Mem. III, 7, 9.

méltóan a reájuk ruházott tisztséget.¹ Az összes erényeket az uralkodás művészetének a fogalmában egyesíti (*βασιλική τέχνη*)² Ha minden valódi erény főfeltétele a tudás, úgy ez áll a politikai erényről is. Nem a hatalom birtoklása, nem a sorsolás véletlen kimenetele, hanem a tudás teszi az uralkodót. Ez elve folytán természetesen összeütközésbe került az athéni demokracia egyenjogusító felfogásával, úgyszintén az aristokraciával is, mert Sokrates a születés és gazdagság kiváltásaival szemben a tudományosan képzett tisztviselők fölényét és egyedüli létjogosultságát hirdette.

Sokrates az ő tanítványaival sokat értekezett az államélet különféle kérdéseiről. Már a Mem. I, 1, 16-ban előfordúlnak: *τί πόλις; τί πολιτική; τί ἀρχή ἀνθρώπων; τί ἀρχικός ἀνθρώπων...* Tehát nagyon is természetes eredménye a Sokrates által megkezdett philosophiának, hogy a megvitatott kérdésekbe belemélyedtek. Ezen vizsgálódások között különösen Sokratesnek a kormányzási és uralkodási művészet körül kifejtett nézetei ragadták meg Xenophont, ezek fölött eszmélkedett s ezeket domborította ki a maga katonai tapasztalataival. Műveinek különböző helyein kiemeli a parancsolás képességét, mint az uralkodás alapfeltételét (*ἡθος βασιλικόν*). E képességet nélkülözhetetlennek tartja, akárhol is kell alattvalókat igazgatni. Xenophonnak pedig az államkormányzáson kívül, különösen a földművelésben és

¹ Mem. III, 2,—7.; ² Mem. II, 1, 17; IV, 2, 11.

hadászatban volt praxisa, tehát itt vizsgálta ezt. Mindkét téren csakis az uralkodói tehetség által létesített engedelmességtől lehet eredményt várni.¹ Egyik legszebb idevágó helye az Oec. XXI-ben olvasható: „A parancsolás tudománya minden életágban döntőleg fontos, a földművelésben, háztartásban, országlásban s hadügyben. Az az igazi nagy ember, aki nagy eredményt inkább az akaratra való ügyes hatással, mint nyers erőnek a kifejtése által ér el. Az olyan gazdáról, aki ha munkásainál terem, ezek neki gyürköznek, versenyeznek egymással a munkában, azt mondom, hogy benne királyi, fejedelmi modor és ügyesség van.“ Aki uralkodni akar, nevelésre szorul, de szükséges még a jó tehetség és isten kegye is.

Xenophon Sokratesnek a tanítása folytán tudta, hogy az embert minden hivatásra nevelni kell s hogy az emberrel született tulajdonságok befolyással vannak a tevékenységre. A katonai teendőkre ő is neveli katonáit s tisztjeit s különösen itt ajánlja a Sokrates követelte ismereteket és azt, hogy az ember abban, amiben ki akar tünni, tényleg tehetséges legyen. Ezért választott regénye számára egy jeles tulajdonságokkal megáldott egyént, kit aztán kiváló nevelésben részesít. Sokrates szerint a jellemet oktatás és jó példák által kell nevelni. Ugyanezt teszi Xenophon is. Az ismeretek elsajátítása végett Sokrates a szakemberekhez küldte övét.² Így Cyrus is olyan férfiaktól tanulta az erényt és a

¹ Oec, IV, 4. ; ² Mem. IV, 7, 1.

kötelességtudást, akik késő vénségükig abban éltek. Minthogy pedig a hadvezéri pályára készült, a hadászat legjobb ismerőinek volt a tanítványa.¹

Xenophon a Cyropaediában meg akarta mutatni, hogyan kell katonai alattvalókkal bánni, hogy készséggel engedelmeskedjenek s közbe a saját stratégiai tapasztalatainak is helyet szorít. Erősen hangoztatja, hogy az államban minden a hatalomkezelő tehetségén fordul meg. Az Oec. XXI, 11.-ben 3 kelléket sorol fel, amelyből a valódi ἀρχικός lesz. E három kellék: a célszerű nevelés (παιδεία), szerencsés rátermettség (φύσις) és az istennek kegye (τὸ θεῖον). E három kelléket említi a Cyropaedia előszavában is: „Azt vizsgáltam ezen a férfiu mily családból származott, (γένετα) mily természeti adományokkal volt felruházva (ποίαν τινὰ φύσιν ἔχων) és mikép nevelték, (ποία τινὶ παιδείᾳ παιδευθεῖν) hogy ily uralkodói ügyességet fejtett ki. Elgondolja Xenophon, hogy milyen biztos az emberek hatalma az állatok fölött, de embereken igen nehéz uralkodni. Látván azonban Cyrus nagy birodalmát, amelyet a legkülönfélébb népekből teremtett, arra a gondolatra jut, hogyha az ember embertársain uralkodni akar, akkor célszerűen és eszesen kell velük bánni. Az emberrel való eszes bánásmód már Sokrates szerint is feltétele az uralkodásnak. A Mem. III, 9, 10.-ben olvashatjuk, hogy nem az a király, aki a trónon ül, sem az, aki erőszak

¹ Cyr. I, 6, 15.

és csel folytán felülkerekedik, hanem az, aki uralkodni ért.

Ennek megfelelően elbeszéli Xenophon, hogy Cyrus királyi családból származott, továbbá, hogy szigorú perzsa nevelésben részesült s engedelmeskedni tanult. Itt aztán rámutat a helyes perzsa nevelésre, ahol a nevelés felügyelőit a tisztas aggastyánok közül választják s nem bízzák a gyermekek nevelését rabszolgákra, mint a görögök. Sokratesnek is az volt az elve, hogy ne bízzuk gyermekeinket rabszolgákra, hanem a neveléshez értő emberekre. Cyrust nevelése után a segélyhadsereg vezérének választják. Az öreg Kambyses, aki elkíséri őt, egészen sokratikus alakban közli Cyrusszal a hadászat főbb szabályait.

Sokrates hatásának tulajdonítható az az elve is, hogy a mi törvényes, az igazságos is. Mem. IV, 4, 12. . . . *φημι γὰρ ἐγὼ τὸ νόμιμον δίκαιον εἶναι.* — Cyr. I, 3, 17. : *ἐπεὶ δ' ἔφη, τὸ μὲν νόμιμον δίκαιον εἶναι.*

Ugyszintén Sokratestől tanulta Xenophon azt is, hogy az emberek szívesen engedelmeskednek az olyanoknak, akit kiválónak tartanak. Mem. III, 3, 9. . . . *ἐν παντὶ πράγματι οἱ ἄνθρωποι τούτοις μάλιστα ἐθέλουσι πείθεσθαι, οὓς ἂν ἠγῶνται βελτίστους εἶναι· καὶ γὰρ ἐν νόσῳ, ὃν ἂν ἠγῶνται ἰατρικώτατον εἶναι, τούτῳ μάλιστα πείθονται, καὶ ἐν πλοίῳ οἱ πλείοντες, ὃν ἂν κυβερνητικώτατον, καὶ ἐν γεωργίᾳ, ὃν ἂν γεωργικώτατον.* Cyr. I, 6, 21. . . . *ὃν γὰρ ἂν ἠγῆσωνται περὶ τοῦ συμφέροντος ἑαυτοῖς φρονιμώτερον ἑαυτῶν εἶναι, τούτῳ οἱ ἄνθρωποι ὑπερηδέως πείθονται γνώης δ' ἂν, ὅτι τοῦθ' οὕτως ἔχει ἐν ἄλλοις τε πολλοῖς*

καὶ δὴ καὶ ἐν τοῖς κάμνουσιν, ὡς· προθύμως τοὺς ἐπιτάξοντας, ὅ τι χρὴ ποιεῖν, καλοῦσι καὶ ἐν θαλάττῃ δὲ ὡς προθύμως τοῖς κυβερνήταις οἱ συμπλέοντες πείθονται . . . .

Itt tehát Xenophon Sokrateszel egyetértve a tudásnak a nagy hatalmát mutatja ki.

Nemkülönben Sokrates elvét hangoztatja Xenophon akkor, amikor azt követeli, hogy az ember tényleg tehetséges legyen abban, amiben ki akar tűnni. Mem. II, 6, 39. . . . *συντομοτάτη τε καὶ ἀσφαλεστάτη καὶ καλλίστη ὁδός, ᾧ Κριτόβουλε, ὅτι ἂν βούλη δοκεῖν ἀγαθός εἶναι, τοῦτο καὶ γενέσθαι ἀγαθὸν πειραῖσθαι.* — Cyr. I, 6, 22. *Οὐκ ἔστιν, ἔφη, ᾧ πᾶι, συντομωτέρα ὁδός, περὶ ᾧ βούλει δοκεῖν φρόνιμος εἶναι, ἢ τό γενέσθαι περὶ τούτων φρόνιμον.*

Sokrates és Xenophon rá is mutatnak azokra a nehézségekre, melyeket le kell küzdenie annak, aki tudatlansága dacára tehetségesnek akar látszani. Mem. I, 7, 2. *Ἐνθουμώμεθα γάρ, ἔφη, εἴ τις μὴ ᾧ ἀγαθὸς ἀθλητῆς δοκεῖν βούλοιτο, τί ἂν αὐτῷ ποιητέον εἴη, ἄρ' οὐ τὰ ἔξω τῆς τέχνης μιμητέον τοὺς ἀγαθοὺς ἀθλητάς. Καὶ πρῶτον μὲν ὅτι ἐκεῖνοι σκευή τε καλὰ κέκτηνται καὶ ἀζολούτους πολλοὺς περιάγονται, καὶ τούτῳ ταῦτα ποιητέον· ἔπειτα ὅτι ἐκείνους πολλοὶ ἐπαινοῦσι, καὶ τούτῳ πολλοὺς ἐπαινέτας παρασκευαστέον . . .* — Cyr. I, 6, 22. *ἦν γάρ βούλη μὴ ᾧ ἀγαθὸς γεωργὸς δοκεῖν εἶναι ἀγαθός, ἢ ἱππεὺς ἢ ἰατρός ἢ ἀθλητῆς ἢ ἄλλ' ὅτιοῦν, ἐννόει, πόσα σε δεοῖ ἂν μηχανᾶσθαι τοῦ δοκεῖν ἕνεκα καὶ εἰ δὴ πείσαις ἐπαινεῖν τέ σε πολλοὺς, ὅπως δόξαν λάβεις, καὶ κατασκευάς καλὰς ἔφ' ἐκάστω αὐτῶν κτήσαιο, ἄρτι τε ἐξηπατηγῶς εἴης. ἂν καὶ ὀλίγῳ ὕστερον, ὅπου πείραν δοίης, ἐξεληγμένος ἂν πρόσετι καὶ ἀλαξῶν φαίνοιο.*

Xenophon a Memorabiliában egyrészt az

akarattól, másrészt a tudástól teszi függővé az erényt. Az utóbbi a sokratesi tannak teljesen megfelel. Mert Sokrates az erényt tudásnak minősítette. Belátta ugyanis, hogy, ha igazi erkölcsösséghez akarunk jutni, világos és biztos ismeretekre van szükségünk. Nála az ismeret nem pusztán segédeszköze az erkölcsösségnek, hanem mindene. Tudás, ismeret nélkül nincs erkölcs. Az ismeret a legnagyobb hatalom; a vágyak nem lehetnek urrá fölötte.

Jámbor az, aki tud az istenekről,¹ igazságos az, aki tudja, mi az igazság,² bátor az, aki a veszélyben derekasan viselkedik, vagyis az, aki ismeri a veszélyt s ismeri egyúttal annak a módját is, hogy miképen viselkedjék veszély idején; akik ezt nem ismerik, azok gyávák. Szóval a bátorság nem egyéb, mint a τὰ δεινά ismerete s a bátrak pedig ἀγαθοὶ πρὸς τὰ δεινά.³ Értelmes, bölcs az, aki a nemeset, jót cselekszi, a rosszat pedig kerülni tudja. A Mem. III, 9, 4. mondja ki a valódi sokratesi elvet: Σοφίαν δὲ καὶ σωφροσύνην οὐ δίδωμι. Ezt körülbelül így magyarázhatnók meg: Mindenki úgy cselekszik, amint gondolkozik; aki tehát vétkezik, az elárulja tetteivel ismeretbeli hiányát és korlátoltságát. Akik ismerik a jót és mégis a rosszat teszik, azok csak gondolják, hogy ismerik a jót, mert hiszen a jónak ismeretét föltétlenül követi a jó cselekedet. A bölcs ember minden körülmények között erényes

¹ εἰσοβής: ὁ τὰ περὶ τοῦ θεοῦ νόμιμα εἰδώς.

² δικαίος: ὁ εἰδὼς τὰ περὶ τοῦ ἀνθρώπου νόμιμα.

³ Mem. IV, 6, 10. 11.

is. Sokrates tehát teljesen kizártnak tartja azt, hogy valaki ismerje a jót és mégis tegye a rosszat. Aki tudja, cselekszi is azt s abban semmi sem befolyásolhatja vagy gátolhatja. A véletlen innen teljesen száműzve van. Az akarat, a gondolkodás, az erény mind *ἐπιστήμη* Sokratesnél.

A Mem. III, 9, 1—3. a *μάθησις* mellett még a *μελέτη*-t és a *φύσις*-t is hangoztatja, mint amely a bátorságot lényegesen módosítja. Itt azonban inkább Xenophon, a tapasztalat embere, mint Sokrates a rationalismus híve szól hozzánk.

A Mem. IV, 6, 2—7.-ben az erényekről alkotott fogalmak igazi sokratikus természetűek. Itt valamennyi erényt ismeretnek minősít s azt állítja Xenophon — Sokrates nevében — hogy a jónak az ismerete jó cselekedetbe megy át. Úgyszintén a Mem. IV, 6, 11. is teljesen megfelel Sokrates szellemének, ahol a tudást mindennek fölé helyezi.

Xenophon azonban Sokratesnek azt a tételét; hogy az erényismeret, a maga részéről nem hajlandó elfogadni. A Cyr. III, 1, 17. s köv.-ben tiltakozik a *σωφροσύνη* ellen. A Cyr. III, 1, 38.-ban pedig ekképen beszélteti egyik alakját: *ὅποσα δὲ ἀγνοίᾳ ἀνθρώποι ἐξαμαρτάνουσι, πάντ' ἀκούσια ταῦτ' ἔργω νομιζῶ.* Már pedig Sokrates, a tanításából következtetve, azt a bűnöst, aki akaratlanul vétkezik, rosszabbnak tartotta a szándékos vétkezőnél. Mert az, aki akaratlanul vétkezett, tudatlanságával még súlyosbította bűnét.

Sokrates főelvét, az erény *ἐπιστήμη* csakis a hasznosság közvetítésével tudta bebizonyítani.

Még pedig úgy, hogy kimutatta, hogy a javaknak az értéke függ azoknak a használatától és a használatnak az értéke, vagyis a hasznosság függ a tudástól. Ebből tehát világosan kitűnik, hogy a javaknak Sokratesnél nincs abszolút értékük, hogy csak relativ természetűek s teljesen a használattól függnnek. Egyedül az ismeret abszolút. Miután tehát rámutatott Sokrates a *καλὰ* és *ἀγαθὰ* relativ voltára, erősen kiemelte a tudás abszolút értékét és mindenhatóságát. Xenophon ellenben különösen a hasznosságot domborította ki a javaknál, ami természetes is egy hadvezérnél és gazdálkodónál, aki a vagyont annak használhatósága szerint becsüli.

Hogy Sokrates mennyire merev rationalista álláspontot foglalt el, legjobban mutatja a *μανία* magyarázata. Szerinte őrült az, aki azt hiszi, hogy emberi eszünkkel mindent felérhetünk és akik a jósdát olyan ügyben kérdezik meg, amit ésszel felfoghatnak s amire magok is képesek.¹ Nemkülönben őrültek azok, akik oly ismeretek tulajdonában képzelik magokat, amelyekkel nem bírnak. Ebből is kitetszik, hogy Sokrates mindent, ami a ratio körén kívül esett, őrülségnek nevezett.

Az ismeretnek azt a hangoztatását, amit Sokratesnél láttunk, Xenophonnál sehohsem találjuk. Ő az ismeretnél — katona ember lévén — többre becsülte a gyakorlást (*μελέτη*) és a *φύσις*-t.

Egyetlen egy tárgy sem fordul elő olyan gyakran Sokrates beszélgetéseiben, mint az *ἐγκράτεια*, a mértékletesség, amelyet valamennyi

¹ Mem. I, 1, 9.

erény alapkövének tart. *Ἐγκράτειαν ἀρετῆς εἶναι νομίζειν*.¹ Az ember igénytelensége és erejének fejlesztése s gyakorlása által lehet csak ura önmagának. Az érzéki gyönyörökkel szemben Sokrates nem teljesen abstinens. Az ő mértékletessége lényegesen abból áll, hogy az élvezet közepette nem zavartatja meg eszének s gondolkodásának tisztaságát és hogy akkor is uralkodik maga felett. Csak a kellő határ túllépését kárhoztatja, mert ezáltal az ész elveszti uralmát s gátolva van a magasabb célok elérésében.

Sokratesnél tehát a mértékletesség dolgában nem az erkölcsi tisztaság a vezérlő eszme, hanem csupán az embernek gondolkodásbeli, szellemi szabadsága.

A Xenophonnal fellelhető *ἐγκράτεια* cynikus színezetű. Különösen a vadászatot emlegeti sokszor, mint amely igen alkalmas a test edzésére. Cyrus sokat vadászik, hogy magát és övéit az éhség és szomjúság elviselésében gyakorolja.² Mert az *ἐγκράτεια* biztosítja a perzsáknak az uralmat³ és Az *ἀρχαίος*-nak hozzá kell szoknia a virrasztáshoz.⁴ Az *ἀρχαίος*-nak tartózkodnia kell az *ἀφροδίσια* élvezetétől, mert ezek gátolhatnák őt hivatalos teendői végzésében.⁵ Cyrus is óvakodik a szép lánytól, aki zsákmányul jut neki, nehogy dolgait elmulassza.⁶ A földművelésnek megvan az az előnye, hogy koránkeléshez szoktatja az embereket.⁷ Mindezek cynikus vonások. Hasonlóképpen

¹ Mem. I, 5, 4. ; ² Cyr. VIII, 1, 34—38 ; ³ Cyr. VII, 5, 78. ;
⁴ Cyr. I, 2, 4, 5, 11. VII, 5, 78. ; ⁵ Oec. I, 13. XII, 13. ; ⁶ Cyr. V
 1, 8. ; ⁷ Oec. V, 4. XI, 14. XII, 12. .

cynikus az a gondolat is, hogy az evés és ivás élvezetének főfeltétele az éhség és szomjúság, amit különösen a *πόνος* által érünk el. Ezt sokszor említi Xenophon az irataiban. Cyrusnak izzadva kell az ebédhez látnia¹ úgyszintén Ischomachosnak is.² Különösen érdekes Xenophonnak a Cyrus beszédében³ tett ama kijelentése, hogy: *ἀνευ δὲ τοῦ δεόμενον τυγχάνειν τῶς οὐδὲν οὕτω πολυτελῶς παρασκευασθείη ἢν ὥσθ' ἡδὺ εἶναι.* A régi perzsáknak a mértékletességét több ízben magasztalja.⁴ Cyrusnak különben föelve: *μηδέποτε ὑπερπύμπλασθαι*⁵.

Az *ἐγκράτεια*-ről szóló helyek Xenophonnál mind Antisthenes elveit vallják. Ez természetes is, mert Xenophonnak, a hadvezérnek és gazdálkodónak, épen megfeleltek.

A *φιλία* Sokratesnél nagy szerepet játszik. Barátok nélkül nem is élhetett volna, hiszen ezekre szüksége volt a tudományos kutatása és társalgása céljából. A barátságot Sokrates is hasznossági szempontból mérlegeli. A görög ethikai világban mélyen gyökerezik az a felfogás, hogy barátainkkal jót, ellenségeinkkel pedig rosszat tegyünk. Xenophon ezt mondatja el Sokratesszel a Memorabiliában. Platon ellenben igazságtalannak tartja, — Sokrates nevében — ha másokkal rosszat teszünk, mert — szerinte — rosszat tenni egyértelmű az igazságtalan cselekedettel. Sokrateshez méltóbb a Platon közlése.

Igazi barátság csakis erényes emberek kö-

¹ Cyr. I, 2, 16. VIII, 8, 9.; ² Oec. XI, 18.; ³ Cyr. VII, 5, 80.; ⁴ Cyr. I, 2, 8. 16. V, 2, 16. s. köv. ⁵ Cyr. I, 6, 17. IV, 2, 41

zött jöhet létre. Az igazi barátok minden áldozatra készek lesznek egymásért. Erényesség és jócselekedet a legbiztosabb eszköze a barátok szerzésének.¹

A Xenophon önálló műveiben lelhető barátság cynikus. Ez főleg a kölcsönösségben nyilvánul, sőt abban, hogy barátainkat a jótékony-ságban felülmúljuk. Cyrus a maga baráti érzelmeit azáltal nyilvánítja, hogy bajban levő barátját segíti, ajándékokkal halmozza el és az alacsony sorban levőt felemeli. Végelemzésben Cyrusnak a *φιλία*-ja egy fogás, mellyel barátait örök híveivé teszi. Cyrus elmondja azt is, hogy alattvalói szeretetét is épen úgy szerezte meg, mint a barátokét: ajándékok, jótétemények által, vagy legalább is a bajban való részvétel által. A hadsereg szervezésében is a *φιλία* vezérelte. Közös munkák, közös sátrak és egymásnak ismerete által biztosította a katonák egymás iránti hűségét. Magok a katonák is azon tanakodnak a sátorban, miképen lehet barátokat szerezni.² Vítás ügyben Cyrust kérik fel bírónak, mert tudják, hogy ő a jókat épúgy szereti, mint önmagát. Cyrus még abban is kivált, hogy az ellenséget is jóbarátjává tudta tenni azáltal, hogy emberségesen bánt vele s így hálára és önkéntes szolgálatra kötelezte. Tehát Cyrus a *φιλία* hatalma révén lett világhódító hadseregének ura. Hogy pedig mennyire mester volt ebben a tekintetben, bizonyítja a Gobryas és Gadatas esete

¹ Mem. II, 4, 6. 6, 21—39; ² Cyr. II, 2, 10..

s mintegy ki akarta ezzel mutatni, hogy az igazságosság jóbarátokat, a jogtalanság pedig ellenséget szerez. Xenophon a haldokló Cyrus búcsúbeszédében mutatja meg a legfényesebben, hogy mily sokra becsüli a barátokat. Cyrus barátai jólétéért könyörög az istenekhez s fiainak erősen a lelkére köti, hogy minél több jóbarátot szerezzenek, mert nem a jogar, hanem a hűséges barátok az uralkodó legerősebb és legbiztosabb támasza.¹ Az emberek pedig nem természetük-nél fogva, hanem azzá mi magunknak kell őket tennünk. Ez pedig jótétemények útján történik.

A Mem. IV, 2, 36. s köv. az igazi sokratesi módszerrel ismertet meg bennünket. Mindig a *τι ἐστίν*-t kérdezi. Ugyanezt találjuk az Oeconomicus elején, ahol a háztartásnak a tulajdonképeni mivoltát magyarázza. Ugyancsak az Oeconomicusban leljük meg Sokratesnek azt a gondolatát, hogy annak az elbírálásánál, hogy valaki gazdag-e vagy szegény, nem a vagyon a döntő, hanem a vagyon helyes használatának ismerete² és hogy milyen viszonyban vannak a tulajdonos igényei a birtokhoz.³

Sokratest és Xenophont egyaránt érdekli a lélek halhatatlanságának kérdése. Sokrates az emberi lélekben valami istenit lát.⁴ A lélek halhatatlanságának a bizonyítását nem találjuk meg Sokratesnél.⁵ Csak gyaníthatjuk, hogy Sokrates

¹ Cyr. VIII, 7. ² Mem. IV, 2, 38. 39. — Oec. I, 4, VI, 4.; ³ Oec. II, 2. ⁴ Mem. IV, 3, 14. ⁵ Plat. Apol. 40 C.: a halál vagy örök alvás, vagy átmenet egy új életbe, de semmi esetre sem lehet rossz.

a léleknek a halál után való további fönnmara-
dását valószínűnek tartotta, anélkül azonban,
hogy állította volna, hogy ennek a dolognak a
kifürkészése emberi eszünkkel lehetséges. Xeno-
phont is foglalkoztatja e kérdés. Az ő Cyrusának
reményt nyújt arra, hogy a halál után egy szebb
élet fog elkövetkezni. Ezt azonban nem állítja
teljes határozottsággal, hanem csak különböző
elmélkedéssel indokolja. Rámutat a lélek láthatat-
lan voltára s arra a bosszúra, amelyet az ártat-
lanul meggyilkoltak szelleme hajt végre gyilkos-
sain. Általában nem tudja elhinni, hogy a lélek
ilyen tulajdonságai dacára halandó legyen.

Végig haladva Xenophon művein, arra az
eredményre jutunk, hogy a Memorabilia Xeno-
phon összes írói tevékenységének programjául
tekinthető; ebben le vannak rakva későbbi mun-
káinak csirái, vezérlő eszméi. Ezek az eszmék
(1) pedig vonatkoznak a *καλοκάγαδος*-nak házban, had-
ban és államban kifejtendő életére s arra céloz-
nak, hogy derék s hasznos polgárok nevelked-
jenek Sokrates eszméi szerint, már ahogy azokat
Xenophon praktikus esze felfogta.

Forrásmunkáim:

Ed. Zeller: Philosophie der Griechen. Leipzig 1865.

A. Krohn: Sokrates und Xenophon Halle 1875.

Gomperz: Griechische Denker.

Bászel Aurél: A Cyropaedia célja és iránya. (Meggjelent az E. Ph. K. 1878. számában és pedig I. rész 37—43. II. rész 84—92. III. 179—185. lapokon.)

XB 137889